

श्रीज्ञानदेव मुद्राप्रकाश

श्रीदासरामकृत 'साधनमुद्रा' टीकेसह

: प्रकाशन :

माघ शुद्ध ८, शके १८८९.

आवृत्ति पहिली.)

(१९६८.

प्रकाशक : स. वि. जोगळेकर, मुंबई.

किंमत ८० पैसे.

: प्रकाशक :

स. वि. जोगळेकर.

महाराजा बिल्डिंग, गिरगांव पोर्तगीज चर्चचे समोर,
गिरगांव, मुंबई ४.

: प्रकाशन :

माघ शु० ८ शके १८८९.

दिनांक ६-२-१९६८.

आवृत्ति पहिली.

सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन.

पुस्तके मिळण्याचे ठिकाण :-

राम गोविंद केळकर,

श्रीबापूरावजी केळकर वाडा, जुनी सांगली,
सांगली.

: मुद्रक :

न. व्यं. पडसलगीकर,

विश्वास मुद्रणालय

पडसलगीकर वाडा,

१०७९ पेठभाग, बालाजी चौक सांगली.

प्रकाशकाचे निवेदन

* *

काही दिवसांपूर्वी संतश्रेष्ठ श्रीदासराम यांनी श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या चांगदेवपासष्टी या लघुग्रंथावर पासष्टीकला नामक ओवीबद्ध टीका लिहिली. ही पासष्टीकला गु. ह. भ. प. सोनोपंत दांडेकर यांनी पाहिली व त्याची त्यांनी प्रशंसा केली. प्रा. भाऊसाहेब ऐनापुरे, श्री. न. दा. दिवेकर, बी.ए., बी.टी. इत्यादींना फार आवडली. ही नूतन टीका शक्यतो त्वरीत प्रकाशित करावी, अशी इच्छा श्री. बापूसाहेब देशमुख वकील, यांनी व्यक्त केली.

मध्यंतरी प्रा. डॉ. के. वा. आपटे यांनी मराठी संशोधन पत्रिकेत मुद्रित झालेले मुद्राक्रम हे प्रकरण श्रीदासरामांचे दर्शनास आणून, हा ग्रंथ साधकांना उपयोगी पडण्यासारखा असल्याने, यावरही टीका लिहावी असे सुचविले. श्रीदासरामांना हा ग्रंथ फार आवडल्याने, त्यांनी यावरची टीका एकाच दिवसात लिहून पूर्ण केली. त्यानंतर श्रीदासरामांचे पिताजी अधिकाारी संत श्रीबापूरावजी केळकर यांच्या पारमार्थिक ग्रंथसंग्रहालयात श्रीदासरामांना मुद्राप्रकरण हा ग्रंथ आढळला. त्यांनी तो मुद्राक्रम या ग्रंथाशी ताडून पाहिला व त्यातले जे पाठभेद व ओव्या चांगल्या वाटल्या त्यांचाही या ग्रंथात समावेश केला. टीकेला साधनमुद्रा हे नांव दिले. ही साधनमुद्रा टीका वाचल्यावर, तीच प्रथम प्रसिद्ध करावी, असे श्री. न. दा. दिवेकरांनी सुचविले. ते मान्य होऊन ही टीकाच आज प्रकाशित होत आहे. लौकरच पासष्टीकला ही ओवीबद्ध टीकाही प्रकाशित होईलच.

हा ग्रंथ प्रकाशित करण्यास श्रीदासरामहाराजांनी अनुज्ञा दिली; याबद्दल आम्ही त्यांचे उपकृत आहोत.

(२)

ग्रंथाची मुद्रणप्रत करण्याचे कामी श्री. पां. सी. गोखले आणि श्री. घु. ल. जोशी यांनी साहाय्य केले; म्हणून ते आभारास पात्र आहेत.

प्रस्तुतचा ग्रंथ पाहून, श्रीगुरुलिंगजंगममहाराजांचे पणतू श्रीगुरु-सिद्धप्पामहाराज यांनी आशिर्वाद दिला. त्यांचे उतराई होणे शक्य नाही.

श्रीटेंबेस्वामींचे अधिकारी शिष्य, योगिराज श्रीवामनरावजी गुळ-वणी महाराज, पुणे. यांचा अभिप्रायात्मक आशिर्वाद सत्वर आला. त्याबद्दल मी त्यांचा उपकृत आहे. हा आशिर्वाद मिळण्याचे संदर्भात श्री. तात्या कुलकर्णी, सांगली, यांचे फार सहाय्य झाले; याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. तसेच डॉ. के. वा. आपटे यांनी प्रास्तावीक लिहून दिले याबद्दल मी त्यांचा मनःपूर्वक आभारी आहे.

हा छोटासा पण मौल्यवान ग्रंथ विश्वास मुद्रणालयाचे चालक श्री. भाऊराव पडसलगीकर व त्यांचा कामगार स्टॉफ यांनी त्वरीत व सुबक मुद्रित केला. या बद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

या ग्रंथाची कच्ची मुद्रिते तपासण्याचे किचकट काम श्री. न. दा. दिवेकर, B.A., B.T. यांनी पार पाडले. याबद्दल मी त्यांचा मनःपूर्वक आभारी आहे.

हा ग्रंथ श्रीबापूरावजी केळकर महाराजांचे पुण्यतिथी पर्वकाळी प्रकाशित होत आहे. आणि तो आम्ही श्रीबापूरावजींचे चरणी अर्पण करीत आहोत.

मुंबई

दिनांक १०-१-६८

स. वि. जोगळेकर

—*—

आशिर्वाद

॥ श्री. स. गुरुलिंगजंगम प्रसन्न ॥

चि. केशवराव आपटे, एम्.ए., पी.एच्.डी. व्हाईस प्रिन्सिपॉल, विल्सडन कॉलेज यांनी हा मुद्राक्रम नांवाचा ग्रंथ मराठी साहित्य संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध झालेला चि. राम गोविंद केळकर यांना आणून दिला. व त्यावर टीका लिहिणेबद्दल विनंती केली. त्याप्रमाणे या श्रीज्ञानेश्वर महा-राजांच्या ओव्या वाचून त्यांना श्रीगुरुलिंगजंगममहाराज यांचेकृपेने स्फूर्ति झाली. व चि. रामभाऊनी ही टीका लिहीली. मूळातच ग्रंथ अती मार्मीक आहे. तशीच ती टीकाही झाली आहे. ही सेवा श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचे चरणी रुजू झाली असून, या सेवेने कै. ह. भ. प. श्रीगोविंद अनंत उर्फ श्रीबापूरावजी केळकर यांना समाधान होणार आहे. असेच ते समाधान सर्वांना होईल अशी माझी खात्री आहे. सांप्रदायिक साधकाना या ग्रंथाचा फार उपयोग होईल. चि. रामभाऊंचे कृतीस माझा प्रेमपूर्वक आशिर्वाद आहे. ता. १७-१०-१९६७ } गुरुसिद्धप्पा नागाप्पा नीलवाणी. मुक्काम- सांगली }

—*—

अभिप्रायात्मक आशिर्वाद

योजीराज श्रीवामनरावजी गुळवणी महाराज यांचा आशिर्वाद

मुद्राक्रम (= मुद्राप्रकाश) हा श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांचा २६ ओव्यांचा ग्रंथ व त्यावरील श्रीदासरामकृत २०० ओव्यांची साधनमुद्रा टीका पहाण्याचा योग आला. समाधान वाटले. चाचरी, भूचरी, अगोचरी, खेचरी व अलक्ष्य अशा पाच मुद्रांचे विवरण यामध्ये आलेले आहे. या अज्ञात विषयावरील श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांचे स्पष्टीकरण संक्षिप्त असल्याने, त्यावर झालेली साधनमुद्रा टीका अत्यंत उपकारक ठरणारी आहे. हा विषयच बलौकिक असल्याने, याचे स्पष्टीकरण करण्यास गुरुपरंपरा-प्राप्त ज्ञानाचीच आवश्यकता आहे. टीकालेखकांनी हे ज्ञान असेच मिळविले असून, त्यांनी आपल्या विशिष्ट गुरुपरंपरेचे वर्णनही शेवटी केले आहे. सिद्धासनादि विशिष्ट आसनांचा योगसिद्धीला जसा मोठा उपयोग सांगितला आहे, तसाच या मुद्रांचाही असल्याचे वर्णन या ग्रंथात केले आहे. अर्धोन्मीलित दृष्टी, नासाग्रदृष्टी, पूर्ण स्थिर दृष्टी, आभ्यंतर दृष्टी, आकाश दृष्टी इत्यादि केवळ दृष्टीचे अनेक प्रकार योगसिद्धि-साधक कसे यात दाखविले आहेत, व त्यांचे फल वर्णनही केलेले आहे. हे केवळ शाब्दिक नसून प्रयोगसिद्ध आहे. व भारतीय ऋषिमुनींच्या अगाध बुद्धिमत्तेचे तसेच स्थिरसुख संपादक प्रयत्न-शीलतेचेही द्योतक ठरणारे आहे. लहानमोठ्या सर्वही अधिकाऱ्यांना उपयुक्त अशी साधनांची प्रयोगसिद्ध अनेकता व्यक्त करून, प्राचीन भारतीय शास्त्रज्ञांनी विश्वावर केवढा उपकार करून ठेवला आहे! - जो पाहून साधन-जिज्ञासू पाश्चात्य चिकित्सकही विशिष्ट आस्थेने या साधन-मार्गांच्या संशोधनात गर्क होऊन राहिले आहेत.

हा ग्रंथ विशेष मननीय आहे. विशिष्ट ज्ञात्याकडून या मुद्राप्रकारांचे निःसंदिग्ध ज्ञान संपादन, त्यास प्रयोगाने सिद्ध करू शकणाऱ्या साधकांलाच या ग्रंथातील वर्णनांचे यथार्थत्व पूर्णपणे कळून येणारे आहे. इतरही केवळ चिकित्सकांना हा ग्रंथ वाचल्याने, या महत्त्वपूर्ण विषयाबद्दल खरी अस्था निर्माण होऊन, ती ग्रंथकर्त्यांच्या श्रमांचे चीज करील, अशी अशा आहे.

श्री वासुदेव निवास, ४२-१७ एरंडवणा

कर्णे पथ, पुणे ४,

दि. २२-११-१९६७

वा. द. गुळवणी

प्रास्ताविक

* *

मानवी जीवनाचे ध्येय मोक्ष आहे, असे भारतीय तत्त्वज्ञ आणि संत सांगत आलेले आहेत. आणि या मुक्तीसाठी प्रयत्नशील असणे, हे माणसाचे कर्तव्य आहे. या निर्मोक्षाच्या संदर्भात मन महत्त्वाचे आहे. मनुष्याच्या ऐहिक आणि आध्यात्मिक जीवनात मनाचे स्थान अनन्य आहे. उपनिषदे घोषणा करतात की मनाअंतीच बंध-मोक्ष आहेत. बाह्य विषयात आसक्त असणारे मन बंधाला कारण होते; तर विषयातून परावृत्त होऊन निर्विषय झालेले मन मोक्षाप्रत नेते (मन एव मनुष्याणां कारणं बंध-मोक्षयोः। बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ ब्रह्मबिन्दु उपनिषद् २; सविषय मनो बन्धाय निर्विषयं मुक्तये भवति। मण्डल ब्राह्मण उपनि. ५.१) श्रीज्ञानेश्वरमहाजांनीही सांगितले आहे की " मनाच्या जोगे सिद्धी पावे."

शंकराचार्यांनी म्हटल्याप्रमाणे, मन संकल्पविकल्पात्मक आहे. संकल्पविकल्पानी मन चंचल होऊन, ते विषयाकडे धाव घेते आणि बंध दृढतर होतो.) वित्ते चलति संसारः। योगशिखा उपनि. ६.१८; संकल्पादिकं मनो बन्धहेतुः। मण्डल ब्राह्मण उपनि २.४) पण हेच मन निर्विषय झाले तर मोक्षप्राप्ती होते. मनाच्या निर्विषयतेने मुक्ती प्राप्त होत असल्याने, मन निर्विषय करणे आवश्यक ठरते (यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते। तस्मान्निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षणा ॥ ब्रह्मबिन्दु उपनि. ३) मन निर्विषय होण्यास मनाची चंचलता नष्ट झाली पाहिजे. चांचल्यरहित मन मोक्षाप्रत पोहोचविते (निश्चलं मोक्ष उच्यते। योगशिखा उपनि. ६.५८; संकल्पादिकं मनो बन्धहेतुः। क्तद्वियुक्तं मनो मोक्षाय भवति। मंडलब्राह्मण उपनि. २.४; यत् चंचलताहीनं तन्मनोऽमृतमुच्यते। तदेव च तपः शास्त्रसिद्धान्ते मोक्ष उच्यते ॥ महोपनिषत् ४.१०) श्रीज्ञानेश्वरमहाराज आपल्या ज्ञानदेवतेहत्तिशी या ग्रंथात म्हणतात " मनाची चंचलता। मोडोनि स्वरूपी पडला गुंता" ॥ (१८) मनाचे चंचलत्व नाहीसे होणे म्हणजे

मनोलय ह्येणे. आणि मनाचा लय झाल्यावर, 'जे आत्मसाक्षिक सुख मिळते तेच ब्रह्म होय' (मानसे च विलीने तु यत्सुखं चात्मसाक्षिकम् तद् ब्रह्म.....॥ मैत्रायणि उपनि. ६.२४); मन लयाला मेले की मागे फक्त कैवल्य उरते (मानसे विलयं याते कैवल्यमवशिष्यते। शाण्डिल्य उपनि. १.४०) असाच प्रकार शंकराचार्यकृत लघुवाक्यवृत्तीवरील टीकेत हंसराजस्वामी सांगतात: 'परि विकल्प सर्वं मोडून जावा। उगेपणा चिरकाल व्हावा। तरीच पाविजे ब्रह्मानुभवा। अखंडैकराशि ॥

मनोलय करण्यासाठी नादानुसंधानासारख्या अनेक पद्धती भारतीय तत्त्वज्ञानात दिलेल्या आहेत. चित्तवृत्तींचा लय करण्याची योग ही एक पद्धती आहे. म्हणून 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः असे पातंजलयोगसूत्र (१-१-२) सांगते. आणि योगाभ्यासाचे एक अंग म्हणून मुद्रासाधन हे हठयोगप्रदीपिके-सारखे ग्रंथ देतात..

'मुद्रा' शब्दाचे स्पष्टीकरण गोरक्षनाथकृत सिद्धसिद्धांतपद्धति (६-३०-३१) मध्ये असे आहे:- मुद् मोदे तु रानन्दो (तुरीयानन्दो) जीवात्मपरमात्मनो:। उभयोरैक्यं संवित्तिर्मुद्रेति परिकीर्तिता ॥ मोदन्ते-देवसंघाश्च द्रावन्ते ऽ सुरराशयः। मुद्रेति कथिता साक्षात् सदा भद्रार्थदायिनी। भाषाशास्त्रदृष्ट्या मुद्रा हा शब्द मुद् धातूपासून साधलेला असून, त्याचे अर्थ पुढीलप्रमाणे आहेत: १) छाप, शिक्का २) मोहर करण्याची अंगठी ३) परवाना ४) नाणे ५) पदक ६) चिन्ह, खूप ७) संकोच, मिटणे ८) बोटांची निरनिराळी रचना ९) वैष्णवांचे शंखचक्रादि छाप (गीर्वाणलघुकोश, पृ. ३८३) शरीराच्या अवयवांची विशिष्ट रचना, या अर्थाने मुद्रा शब्द हठयोगप्रदीपिका व काही योगावरील उपनिषदे यामध्ये वापरलेला दिसतो, आणि म्हणूनच तेथे काही विशिष्ट आसनांचाही समावेश मुद्रामध्ये केलेला दिसतो. उदा. हठयोगप्रदीपिका पुढील दहा मुद्रा सांगते: महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खेचरी। उड्यानं मूलबन्धश्च बन्धो जालंधराभिधः ॥ करणी विपरीताख्या वज्रोली शक्तिचालनम्। इदं हि मुद्रा

दशकं जरामरणनाशनम् ॥ (३-६-७) या दहापैकी कांहींचा उल्लेख योगतत्त्व उपनिषदात (२६-२७) खालीलप्रमाणे येतो:- महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खेचरी। जालंधरोड्डियाणश्च मूलबन्धस्तथैवच ॥ दीर्घप्रणव-सन्धानं सिद्धान्तश्रवणं परम्। वज्रोली चामरोली च सहजोली त्रिधा मता ॥ असाच प्रकार श्रीगोरक्षनाथरचित योगमार्तण्ड (४६) या ग्रंथात आढळतो. महामुद्रा, नभोमुद्रा ओडयाणं च जलन्वरम्। मूलबन्धं च यो वेत्ति स योगी सिद्धिभाग् भवेत् ॥

इतर काही ग्रंथांत सापडणारे मुद्रांचे निर्देश पुढीलप्रमाणे आहेत:- खेचरी मुद्रा (ध्यानबिन्दु उपनि ८०; योगतत्त्व उपनि ११८; गोरक्षनाथकृत योगमार्तण्ड ५५; गोरक्ष उपनिषद्); नभोमुद्रा (ध्यानबिन्दु उपनि. ८५; योगचूडाणि उपनि. ४५); षण्मुखीकरण (मण्डलब्राम्हण उपनि. २२; मुकुंदराज); महामुद्रा (गोरक्षनाथकृत अमरौषधप्रबोध, ३३); योनिमुद्रा (गोरक्षनाथकृत योगमार्तण्ड, ६०); योगमुद्रा (ज्ञानदेवतेहत्तिशी, १०; ध्यातोतुझीराजस योगमुद्रा) समर्थ रामदासस्वामींच्या शिष्या वेणूअक्का यांच्या एका पदात "आम्ही गुरुनाथपंथी। ज्ञानमुद्रा दिधली हाती ॥ कर्णी चढली नाममुद्रा। अलक्ष अगोचरी मुद्रा ॥" असा उल्लेख येतो. निरंजन रघुनाथ एका पदात म्हणतात "नयन अगोचर मुद्रा चढकर उलट मेहेल दिखाया." अद्वयतारक उपनिषद् शांभवी मुद्रा सांगते. हठयोगप्रदीपिकेत शांभवी मुद्रा व उन्मनीमुद्रा यांचा निर्देश येतो. तर भीमावधूतरचित योगमार्गप्रदीप (रा. श्री. गोंधळेकर, जगद्वितेच्छु छापखाना, पुणे, १९०६) या ग्रंथात खेचरी, भूचरी, शांभवी, षण्मुखी, चाचरी, अगोचरी, अलक्ष आणि अचल अशा आठ मुद्रांचा उल्लेख येतो.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची गुरुपरंपरा योगसंप्रदायाची आहे. ज्ञानेश्वरीच्या ६ व्या अध्यायात, मुद्रा हा शब्द ६.१९२, २००, ३५३ या ठिकाणी येतो. ६.३५३ मधील मुद्रा शब्द ६.१९२ व २०० मधील मुद्रा शब्दाचा समानार्थी नाही. ६.१९२ मध्ये विशिष्ट आसन = मूलबंध या

(८)

अर्थाने मुद्रा शब्द वापरलेला आहे; त्यालाच वज्रासन (६.१९९) म्हणतात. ६.२०० मध्येही आसन या अर्थीच मुद्रा शब्द आलेला आहे. श्री ज्ञानेश्वर-कृत ज्ञानदेवतेहृत्तिशीत खेचरी (९, १३, १४) व अलक्ष्य मुद्रा (३०-३१) यांचा निर्देश येतो. (श्रीज्ञानेश्वरांचे नावावर मोडणाऱ्या मुगुटमणि या ग्रंथात चाचरी, भूचरी, खेचरी व अगोचरी या चार मुद्रांचा उल्लेख येतो). तसेच श्रीज्ञानेश्वरांच्या मुद्राप्रकरणात शांभवी मुद्रेचा निर्देश आहे.

प्रस्तुतच्या श्रीज्ञानेश्वरकृत मुद्राप्रकाश या प्रकरणात, चाचरी, भूचरी, खेचरी, अगोचरी आणि अलक्ष्य या मुद्रांचे विवरण आहे. यापैकी खेचरी हे नाव पूर्व ग्रंथात येते. भूचरी हा शब्द श्रीगोरक्षनाथकृत सिद्धसिद्धांत-पद्धति (६.११२) मध्ये येतो; पण तेथे त्याने भूचरी मुद्रा निर्दिष्ट झालेली नाही. तथापि भगतद्वीतेसारख्या ग्रंथात नासाग्रदृष्टीचा उल्लेख येतो; अशा ठिकाणी भूचरी मुद्रा अभिप्रेत असावी. अगोचरी मुद्रेत लक्ष स्थानवर्जित असते. गोरक्षनाथकृत सिद्धसिद्धांतपद्धति २.२९ मध्ये मध्यम लक्ष्य सांगताना, ' स्थानवर्जितं मनसा लक्षयेत् ' असे म्हटले आहे; येथे अगोचरी मुद्रेचे बीज असावे. नाथसंप्रदायात ' अलक्ष्य ' हा शब्द फार प्रिय व प्रचारातला आहे. त्याला धरून अलक्ष्यमुद्रा हा शब्द बनतो. चाचरी हा शब्द श्रीज्ञानेश्वर-महाराजांचा स्वतःचा असावा.

मुद्राभ्यासाने साक्षात्कार कसे होतात हे मुद्राप्रकाशात श्रीज्ञानेश्वर-महाराजांनी सूत्रमय भाषेत सांगितलेले आहे. पण तेवढ्यानेच सर्व साधकांचे शंकासमाधान होईल असे नाही त्यांचा अधिक तपशील साधक-मुमुक्षूना कळावा म्हणून, सांगलीतील अधिकारसंपन्न संत श्रीरामराय गोविंद केळकर तथा श्रीदासराममहाराज यांनी टीका रचली. ब्रह्मीभूत संत श्री गोविंद अनंत तथा श्री बापूरावजी केळकर यांचे श्रीदासराम हे चिरंजीव. या पितृ-देवाचे पोटी जन्म झाल्याने श्रीदासरामांना वयाच्या १४ व्या दिवशी ब्रह्मीभूत श्रीतात्यासाहेब कोटणीस महाराज यांची कृपादृष्टी झाली. श्रीनागाप्पाणा महाराजांचे वचनानुसार, चिमडसंप्रदायाचे आद्य प्रवर्तक

(९)

श्रीगुरुलिंगजंगम निबरगीकर महाराजांनी कृपाप्रसाद म्हणून श्रीदासरामाना कानडी भाषेत श्रुतिरूपाने श्रीगुरुलिंग गीता दिली. अशा अधिकारी श्रीदास-रामांची प्रस्तुतची टीका जिज्ञासू तसेच अभ्यासू साधकांना उपयोगी पडेल.

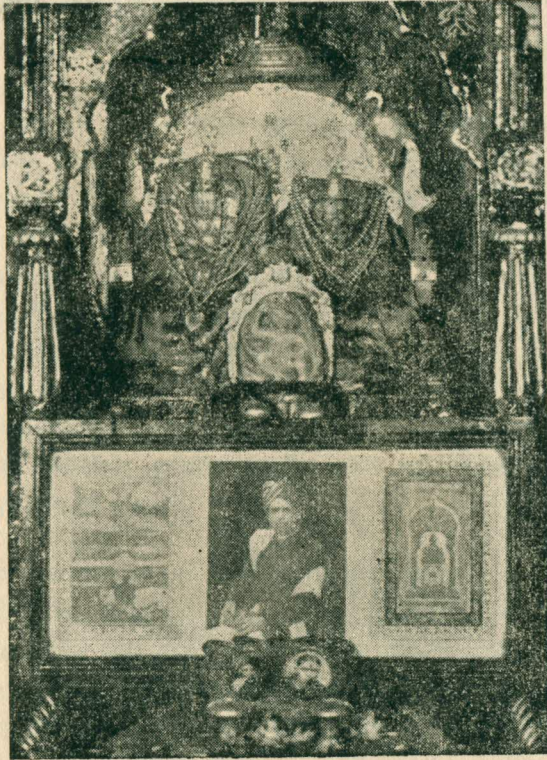
सांगली

के. वा. आपटे

दि. १६-१२-१९६७

— * —

श्रीराम निकेतन (सांगली.)

कै. गु. प. पू. ह. भ. प. गोविंद अनंत ऊर्फ बापूरावजी केळकर
सांगली.

हरी कीर्तनी रंगली वृत्ति ज्यांची ।
मनी मूर्ति जे ध्याति रामप्रभूची ॥
गुरु डोलविला हनमंतराजा ।
नमस्कार गोविंदरायासि माझा ॥ १ ॥

— दास राम

हृद्गत

श्रीसाधनमुद्रा-हृदय

श्रीगणेशायनमः । माझे देहातीत गुरु । वायुरूप सोऽहंकारु ।
दाविती मुद्रा अपारु । दर्शनेची ॥ १ ॥ जयांचा विश्वी अवतार ।
आणि विश्वामाजी संचार । नाचती हर्ष निर्भर । अनुहते ॥ २ ॥
आम्हासी ते काहीच नोहे । काही नोहे हेचि होये । परी तेणे
केली सोये । साधनमुद्रा ॥ ३ ॥ आम्हा जे हे मुद्रादर्शन । तेचि
आमुचे साधन । साधन कठीण । दर्शन सोपे ॥ ४ ॥ म्हणोनि
त्यांचे चरण धरु । हेचि आम्हा एक थोरु । साधन असे सादरु ।
वडिवारे ॥ ५ ॥ कोणी अवघड म्हणोनि सोडिती । सवघड
म्हणोनि उपेक्षिती । तया हे प्राप्ती । कैसेनि होय ॥ ६ ॥ ऐसे
हे मुद्रादर्शन । श्रीहनुमत्प्रभूंचे महिमान । ते होवोनि दृष्टिदर्पण ।
अखंड असो ॥ ७ ॥ येथ माझे असे काय । आहे ते त्यांचेच होय ।
म्हणोनि धरिले पाय । अंतरीच ॥ ८ ॥ हे माझे म्हणोनि
सांगावे । ऐसे हे काहीच नव्हे । जे का असे नित्यनवे । प्रति-
जीवनी ॥ ९ ॥ हे ज्याचे त्याने शोधणे । आत्मसमाधाने । उपाधी
निरसने । आत्मसुखा ॥ १० ॥ आपुलीये सुखासाठी । सेवेची
आवड पोटी । श्रीगोविंदपदी गोठी । ते हे साधनमुद्रा ॥ ११ ॥
आत्मसुखासी जे तळमळी । त्यासी हे वाटचाली । नातरी खुंटली ।
प्रगती ते ॥ १२ ॥ कोणी म्हणती हा आमुचा विषय नव्हे ।
परी जेणे हे निर्मिले विषये । आणि जो करी निर्विषये । विष-
यातेही ॥ १३ ॥ ऐसा जो विषय । तोचि जयाचा विषय ।

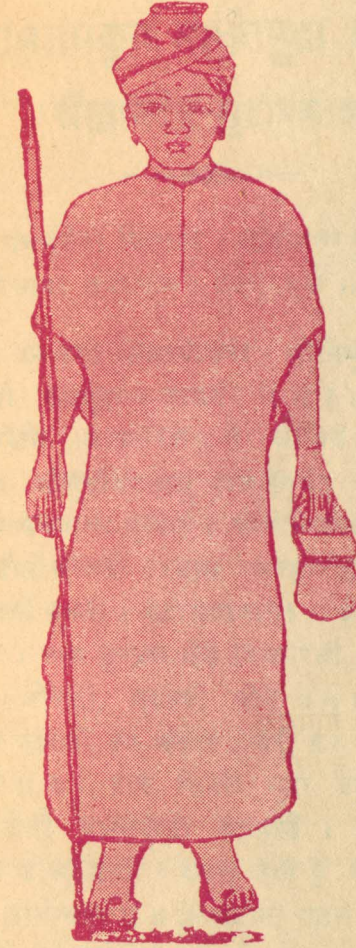
तयासी हा विषय । ज्ञानेशांचा ॥ १४ ॥ ऐसे हे मुद्रादर्शन । नये उपेक्षा कारण । हेचि माझे अंतःकरण । सांगत असे ॥ १५ ॥ जे आत्मसाधन । अक्षरी अवतरले संपूर्ण । तेणे आत्मसमाधान । हो आवेजी ॥ १६ ॥ हेचि मागणे ज्ञानेश । जयजया कैवल्यपुरुषा । श्रीगुरुलिंगा हृदय निवासा । हृदयामाजी ॥ १७ ॥ ऐसे हे साधन-मुद्रा हृदय । हृदयी ठेवितो नमोनि पाय । हे जाणोनि हृदय । हृदयी विलसो ॥ १८ ॥ हेचि मागणे असो आणि काही नसो । हृत्पद्मो विलसो । ज्ञानेश ग्रंथ ॥ १९ ॥ जरी हे निराकारी । अक्षरी आणिले साकारी । परी ते अंतरी । असोद्याजी ॥ २० ॥ हेचि मागणे पुनः पुनः । कर जोडोनि चरणा । गुरुकृपा जीवन खुणा । लक्ष्य असो ॥ २१ ॥ धन्य धन्य विद्वगिरी । निव्वरगो चिमड उमदी बरी । सांगली झळके भूवरी । गुरुपीठ ॥ २ ॥ गोविंदजी ऐसे पिता । म्हणोनि श्रीहनुमत्कृपाकर माथा । ते सामर्थ्यची सर्वथा । आगळे असे ॥ २३ ॥ श्रीगुरुलिंग-जंगमांची साऊली । म्हणोनि श्रीज्ञानेश माऊली । श्रीनागप्पाणांचिये बोली । दासरामी ॥ २४ ॥ हे ज्ञानेशा पासोनी । ज्ञान अवतरले अवनी । दासराम लोटांगणी । स्वस्थ जाला ॥ २५ ॥ त्रैलोक्य चिंतामणी वामन । अखंडकरी साधन । बटुरूप घेऊन । समाधी ये ॥ २६ ॥ आम्ही देखो ते गवाक्षामधून । हे चिंतीतसे मन । तेचि ते दर्शन दासामी ॥ २७ ॥ श्रीगोविंदवामन भेटती । तेथे आनंद उठे चिंती । ते चैतन्य संगती । जाणती संत ॥ २८ ॥ संतची संतां जाणती । याची अंतर्बाह्य प्रचीती । निर्गुण सगुण होती । एकरूप ॥ २९ ॥ तो सोहळा अनुपम । मुद्रासाधन संगम । आशिर्वाद परम । लाभला घरी ॥ ३० ॥ हे साधनमुद्रासार । साधकाचे

माहेर । दर्शनेचि संसार । परमार्थ होय ॥ ३१ ॥ श्रीहनुमत्कृपा हेचि जीवन । श्रीगुरुलिंगाचे दर्शन । श्रीगोविंदपदी हे खून । आत्मतेची ॥ ३१ ॥ तोचि सिद्धांचा आशिर्वाद । दासरामासी सुखद । श्रीगुरुसिद्धांपानी आनंद । तैसाचि केला ॥ ३३ ॥ मराठी साहित्य । संशोधन पत्रिका केशवे आणून । मुद्राक्रम दाखवून । निवे-दिले मज ॥ ३४ ॥ यावरी टीका लिहावी । म्हणोणिया ग्रंथ गौरवी । मला वाटले ती पहावी । प्रकरणे ॥ ३५ ॥ प्रकरणे पाहिली । तो ती भाषाचि बोलेबोली । ज्ञानराज-पंथाची खोली । वर्णिता नये ॥ ३६ ॥ श्रीचांगदेवासाठीं । पत्र लिहिले ते पासष्टी । श्रीमुक्ताईसी दिठी । दिली सनद ॥ ३७ ॥ श्रीज्ञानेश्वरांची ही सनद । जेथ उठे आत्मबोध । तेथ मुद्रेचा संवाद । सहजी जाला

१ मराठी संशोधन पत्रिकेच्या एप्रिल १९५९ (वर्ष ६ वे, अंक ३ रा) चे अंकात मुद्राक्रम हे प्रकरण मुद्रित झालेले आहे. या प्रकरणाच्या घुळे येथील श्रीसमर्थ वाग्देवता मंदिरात दोन प्रती आहेत. पत्रिकेतील मूळ संहिता १५१० (घु) क्रमांकाप्रमाणे असून २७९ (घु २) प्रमाणे तळटीपात पाठभेद दिलेले आहेत. हेच प्रकरण बऱ्याच पाठभेदांनी 'मुद्राप्रकरण', या शीर्षका खाली रामतंत्र छापखाना, बेळगांव यांनी शके १८२९ मध्ये मुद्रित केलेले आहे. या पुस्तकांतील 'साधनमुद्रा' या टीकेसाठी मराठी संशोधन पत्रिकेमधील मुद्राक्रम ची संहिता प्रामुख्याने वापरली आहे. आणि "पंचमुद्रेचा....." इत्यादि ओवी मात्र तळटीपेतील घेतलेली आहे. पाठभेद चांगले वाटल्याने, 'अथ मुद्रा चाचरी,' 'मुद्रा लहान,' 'जैसा कृतिकाचा दिनया,' 'अथा चौथी मुद्रा' या चार ओव्या मुद्राप्रकरणांतून घेतल्या आहेत. मुद्राप्रकरणात 'हे उफराटे दृष्टीचे' 'इ० व "अलक्ष लक्षण" इ या ज्या दोन ओव्या अधिक आहेत, त्याही येथे घेतलेल्या आहेत. म्हणून मुद्राप्रकाश हे शीर्षक या ग्रंथास दिले आहे.

॥ ३८ ॥ मुक्ताबाईनीं मांडिला विचार । मुद्रा कैची कोण प्रकार
यावरी श्रीज्ञानेश्वर । दाविती मुद्रा न बोलुनी ॥ ३९ ॥ जगावरी
उपकार । व्हावया मुक्ताई सत्वर । प्रार्थिती श्रीज्ञानेश्वर । अक्षरी
बोला ॥ ४० ॥ तोची हा मुद्राक्रम । परमाथीचे गुह्य परम ।
कथिले जे अनुपम । अंतरीचे ॥ ४१ ॥ अंतरीचे अंतरी राहिले ।
म्हणोनी प्रगट न झाले । श्रीमुक्ताईचे तळमळे ! पुनरपि प्रगट
॥ ४२ ॥ समर्थ वाग्देवता मंदिरात । जे सापडले हस्तलिखित । दोन
पाठभेदासहित । ते पत्रिके दिले ॥ ४३ ॥ शंकर श्रीकृष्ण देव ।
श्रीसमर्थ चरणी दृढ भाव । त्यानी ही जपली ठेव । मोलाचिय
॥ ४४ ॥ ते मिळाले मज निधान । दोनी पाठ ताडून । तळटीपे सह
पाहून । विवरले ॥ ४५ ॥ तो आमुचे घरी । मम पितयांची
अध्यात्म शिदोरी । त्यात पहाता निर्घारी । गवसिले मुद्राप्रकरण
॥ ४६ ॥ पाठभेद तीनो ग्रंथी । त्याची घेतली संगती । दोन
ओव्या अधिक असती । मुद्राप्रकरणी ॥ ४७ ॥ साठ वर्षापूर्वी ।
हा ग्रंथ प्रसिद्ध तो संग्रही । श्रीज्ञानेश भक्तीची नवाई । दिसे मज
॥ ४८ ॥ दोन ओव्या घेतल्या यात । मिळोनि सव्वीस ओव्यांचा
मूळ ग्रंथ । मुद्राप्रकाश प्रकाशत । प्रकाशेची ॥ ४९ ॥ केशवामूळे
घडली सेवा । हा ज्ञानेशांचा ठेवा । अध्यात्माचा प्रसाद मवा ।
आनंदरुप ॥ ५० ॥ उपाधीपासून । आपण बाजूसी होऊन । कंचे साधे
आत्मज्ञान । आत्मचक्षी ॥ ५१ ॥ ते ये ग्रंथी सांगितले । तेचि
साधन मुद्रे विस्तारले । दासरामी सहज आले । पाईक पण ॥ ५२ ॥

— * —

कै. ती. प. पू. बापूरावजी केळकर यांनी स्वहस्ते श्रीआळंदीक्षेत्री
काढलेले चित्र. Copyright

श्रीदासरामकृत साधनमुद्रा टीकेसह श्रीज्ञानदेव-मुद्राप्रकाश

(१) पंचमुद्रेचा विस्तार । सांगितला नीज निर्धार ।
तो परिसावा सवीस्तर । सद्गुरुमुखें ॥१॥ (म. सं. प.)

टीका- ॐ नमो श्रीज्ञानेश्वरा । श्रीनिवृत्तिदास दातारा ।
उकलोनि दावी क्रममुद्रा । साधन ते ॥ १ ॥ तव श्रीज्ञानराज
प्रगटले । अक्षरेचि आकारिले । ते ओविये ओविले । मुद्रा-
साधन ॥ २ ॥ श्रीगुरुलिंगसाधु राम हनुमंत । संप्रदाय स्मरणी
सतत । मुद्रासाधनमाला गुंफित । श्रीगोविंदपदीं दासराम ॥ ३ ॥
आपुले भाव डोळे बोलती । त्यास व्यवहारीही मुद्रा म्हणती ।
तैसीच परमार्थी युक्ती । मुद्रासाधनाची ॥ ४ ॥ बारीक दृष्टी
भूमी शोधती । काय हरवले ऐसे विचारिती । म्हणता तुम्हासी
का पंचायती । बोलती, मुद्राची बोले ॥ ५ ॥ कावरी बावरी
मुद्रा । जाणते जाणती मग अंतरा । जरी का प्रसन्न मुद्रा । तरी
काम सहजेची ॥ ६ ॥ डोके फिरले मुद्रा बोले । विदेही जाले
हे मुद्रे कळे । तेवी आत्मदृष्टी न्याहाळे । आत्मयासी ॥ ७ ॥
आत्मा अदृश्य शोधणेसाठी । करणे लागे हे गोठी । सहजासनी
सहज दृष्टी । साधावया ॥ ८ ॥ जडासी सुटले चैतन्य । तेथे होणे
अनन्य । कैसेनि घडे मुद्रेवीण । ते साधनमुद्रा ॥ ९ ॥ जे कोणे
ठायी न पाहती । कोणी ठायीच पाहती । तेथ ज्यांना गती । ते

पाय धरिती ज्ञानाईचे ॥ १० ॥ ज्ञानेश ज्ञानरूप आपण । सारे बोलती न बोलून । मुद्राचि दाविती आपण । सहज ते ॥ ११ ॥ तेचि ते मुद्रासाधन । साधकासी भावपूर्ण । साध्यसाधन परिपूर्ण । सहजेची ॥ १२ ॥ पंचमुद्रेचा विस्तारु । हे मुद्रासाधनची निर्धारु । जेथ निजत्व अरुवारु । प्रकर्षा ये ॥ १३ ॥ निजाचे तेज की तेजाचे निज । ऐसे आहे येथिचे गुज । निजतेजेचिये निज । ओळखिले ॥ १४ ॥ निजापासोनी तेज । तेजी समावले हे निज । परी त्याचे साधन बीज । मुद्राक्रम ॥ १५ ॥ श्रवणातोनि नयनी आला । नयनी निजाते मिळाला । चैतन्येचि विसावला । गुरुकृपा ॥ १६ ॥ सत्स्वरूपा दाविती गुरु । म्हणोनि ते श्रीसद्गुरु । करोनि महावाक्य-उच्चारु । दाविती मुद्रा ॥ १७ ॥ अस्तित्वाव ते निज । चैतन्यरूप ते सतेज । गुरु वोळलिया नामबीज । सबीज ते ॥ १८ ॥ कर्णी चढली नाममुद्रा । जीव मीनला शिवसमुद्रा । मग तया साक्षात्कारा । काय उणे ॥ १९ ॥ आडवे दृष्टी पहाणे चाचरी । नासाग्री दृष्टी ते भूचरी । नेत्रांची मिळणी अगोचरी । खेचरी लक्षी आकाश ॥ २० ॥

(१) चाचरी मुद्रा

(२) अथ मुद्रा चाचरी । तिची दृष्टि पहावे हेरी । उंच नेत्र करोनि अंतरी । भीतरीं दृष्टि घालावी ॥ २ ॥ (मु. प्र.)

टीका:- चाचरी भूचरी खेचरी । अलक्ष्य आणि अगोचरी । पाच मुद्रा विचारो । पाहता दिसती ॥ १ ॥ चाचरी मुद्रा हा

प्रथमाभ्यास । मुद्रा चेपोनी करती विशेष । मनी धरोनी हव्यास । मुद्रासाधने ॥ २ ॥ दृष्टी ठेवोनि बाहेरो । ऊर्ध्वगामी अंतराळांतरी । तेथ जे तादात्म्य होती अंतरी । बाह्य चक्षूचेनि ॥ ३ ॥

(३) मुद्रा लहान करोनि लोचन । दोन्ही नेत्रांची पातीं लावून । दृष्टि करोनियां लीन अंतराळीं पहावी ॥ ३ ॥ (मु. प्र.)

टीका:- दोनी नेत्रपाती लाऊन । दृष्टीचे करोनि आकुंचन । मनश्चक्षू करोनी विलीन । अंतराळी अंतरा पहावे ॥ १ ॥ चर्मचक्षी जे पाहता नये । परी ज्ञानदृष्टी जे निरीक्षिता ये । अंतरा अंतर मिळता स्वये । निरंतर वस्तुदर्शन ॥ २ ॥ निरंतर म्हणजे अंतर नुरे । अंतराकाशीं आत्मा उरे । तेथे तादात्म्य ते विज्ञान पुरे । अज्ञान वोसरे दृश्य पै ॥ ३ ॥

(४) तेथे अंतराळि । गगनाचि पोकळी । मुक्तफळाचिया वळि । तसे दिसतसे दृष्टि ॥ ४ ॥ (म. सं. प.)

टीका:- तेथ अंतराकाशी । गगनाचिया अवकाशी । मुक्त स्थिती सावकाशी । दिसतसे दृष्टी ॥ १ ॥ आकाश ते अंतर । गगन ते शब्दाकार । नादरहित वायुलहर । केवळ स्फुरण ॥ २ ॥ तेथ जे का लहर उठली । तयातू पोकळी व्यापिली । मुक्तावस्था मुक्तावली । मुक्त छंदे क्षणैक ॥ ३ ॥ तितुकाचि सुटला देहादि-दृश्या । बंधन नुरवी ऐसी दशा । आसक्तीचा कायसा । पाडू येथ ॥ ४ ॥ स्वयंप्रकाश आत्मयाचा । वायुरूप जीवनाचा । जेथ प्राणाचा नि आकाशाचा । संघर्ष होय ॥ ५ ॥ बाह्य दृष्टी आकाशी

खेळे । बहिःप्राण उन्मेषे मेळे । नासाभ्यंतरी जो उजळे । दृष्टी खिले सूक्ष्मत्वे ॥६॥ या तीनी लहरी एक होती । जीव शिवा ऐक्य-स्थिती । साक्षात्काराची प्रचिती । आचरोनी अनुकंपे ॥ ७ ॥ अनुकंपन स्वसनाचे । ध्वनी लहरी आकाशीचे । संघातेचि या दृष्टीचे । विकसे चैतन्य प्रकर्षे ॥ ८ ॥

(५) ते स्थिर न राहे निरंतर । जिकडे फिरे दृष्टि तीव्र । तिकडे फिरे गरगर । दृष्टि पुढे ॥ ५ ॥ (म. सं. प.)

टीका:- वायुरूप जे जीवन । पोकळपणें जाले गगन । गग-नेचि दृश्यभाव । वायुलहरी ठायी उठती ॥ १ ॥ सगुणासी दावी निर्गुण । व्यष्टी समष्टी भावपूर्ण । येथ शून्यासी खेची शून्य । डोळा गगन एकची ॥ २ ॥ तेथ पहाणीरा काय प्रचीर्ती । पहाणें हे किंवदन्ती । दृश्य तरी भिन्न निगुती । असे काई ॥३॥ वायुरूप जीवन फिरे । तेच दृष्टी झाली साचोकारे । चक्रे उमटती चक्रा-कारे । पूर्ण लहरी पूर्णाची ॥ ४ ॥ पूर्णातीनी निघाली वलये । तयासीही पूर्णता ये । चैतन्य वाहे प्रवाहे । संचरोनी आकाशी ॥५॥ आकाश जाहले माध्यम । आत्मसोहळे अनुपम । आकाशवायूचा उत्तम । खेळ सदा ॥ ६ ॥ प्रवाहीपणे जे प्रवाही । ते स्थिर कायसे होई । साक्षात्काराची ही नवाई । साक्षातची ॥ ७ ॥

(६) जैसा कृत्तिकाचा दिनया गोळा । तैसा जातसे अंतराळा । तो देखणें डोळां । चांचरी मुद्रा सुलक्षण ॥ ६ ॥ (मु. प्र. ॥)

टीका:- कृत्तिकेचा जैसा गोंधळ । तैसे येत जात आभाळ । परी हा देखे अंतराळ । गतीने जें प्रवाही ॥ १ ॥ आत्मा हा गति-

हप । चैतन्य प्रवाही स्वरूप । चिदाकाशी अपाप । पहाती योगी ॥ २ ॥ सोऽहंमध्ये अवकाश । बोलिलेले चिदाकाश । अंतर्बाह्य जे साक्ष । तेजोरूप ॥ ३ ॥ अंतरी ते भीतरी । पहाणे अति कुसरी । आत्मयाची नवलपरी । आकाशातू ॥ ४ ॥ आत्मया ठायी आकाश । जेथे जीवनाचा होवोनि प्रकर्ष । मुद्रा लावोनि अभ्यास । जीवन लहरी संघर्षे ॥ ५ ॥

(२) भूचरी मुद्रा

(७) आतां दुसरी मुद्रा भूचरी । तिचि दृष्टि पाहावि नासाग्रि । आपुले मुखावरि । भास उजेडाचा ॥ १ ॥ (म. सं. प.)

टीका-आत्मस्वरूप भूमन् । याचे जेथ संचलन । होय जेणे स्वसन । अनुकंपन सहजेची ॥ १ ॥ भूमन् भूमिती । जेणे होय भूचिये मिती । देह दृश्याचा भाव अस्ति । जयाचेनि ॥ २ ॥ आत्मानुभूती घेता मागोवा । नातरी प्रपची गोवा । जीवालागी पस्तावा । बाह्याकर्षणे ॥ ३ ॥ नासिकेचा प्राण ॥ जो नादरूप गहन । त्याचे लागता अनुसंधान । होय ज्ञान आत्मयाचे ॥ ४ ॥ तया नासाग्री जे दृष्टी । जेणे आत्मयाचि भेटी । तेचि भूचरीची गोठी । आत्मस्वरूप प्रकाश ॥ ५ ॥

(८) पाति लवता करावि स्थिर । नेत्रि सुटति पाझर । पाहाता मुखावरि तार । पडति उजेडाचे ॥ २ ॥ (म. सं. प.)

टीका-जेणे दृष्टीस मर्यादा आली । म्हणोनि कवटाळिजे साऊली । चंचळ दृश्य आकळी । अस्थिर जे ॥ १ ॥ ते पाती

लाविली ! तो दृष्टी अमर्याद झाली । जेथ चैतन्य वस्तू कोंदली ।
तेथचि खिळली दृष्टी जे ॥ २ ॥ जेथ चमके अलक्ष्य । तेथ हे
लागले लक्ष । होवोनिया अतिदक्ष । चैतन्याचे प्रवाही ॥ ३ ॥
त्यात जो चैतन्याचा रवा । तोचि सदाचा पळडावा । हाचि
घेतला बरवा । ध्यास जीवे ॥ ४ ॥ भूमीवरी असोनी । देह-
धारणा जरी धरणी । आपण होवोनि तरणी । साधिली अटक
टकीने ॥ ५ ॥ तया स्थिर बिंदूवर । दृष्टी केली असे स्थिर ।
तो नेत्री लोटला समुद्र । जीवनाचा ॥ ६ ॥ स्वस्वरूपी ताररूप ।
स्वयेचि प्रकाशे अपाप । आणि कर्णी ध्वनिरूप घुमो लागे ॥ ७ ॥
आत्मरूपी उजेड । हे आत्मज्ञानचो उघड । चैतन्येचि चैतन्य
अखंड । अनुभवो लागे ॥ ८ ॥

(९) ते पाहाता चांदणे । अकळ असिजे मने । ध्वनि उठति
श्रवणे । नाना वाद्याच्या ॥ ३ ॥ (म. सं. प.)

टीका-चंद्रावीण जे चांदणे । मुक्ती कल्लोळ प्रकाशणे ।
मना परीते नमने मने । म्हणोनी अकळ ॥ १ ॥ जेथे असे मनाची
कळ । म्हणोनी मनासी अकळ । संकल्पविकल्पापैल । जीव-
नातू ॥ २ ॥ वायुरूप जीवन केवळ । तेथ मनाचे तरंग विशाळ ।
परी ते नेणती हे मूळ । जीवदशा ॥ ३ ॥ तेथे ध्वनी श्रवणाकार ।
लहरी उठती अपार । दशविध नादांचा प्रकार । स्वयंसिद्ध ॥ ४ ॥
नानाविध वाद्याऐसा । नाद होतसे आपसा । आनंदाचा पूर्व ठसा ।
आनंदची ॥ ५ ॥

(१०) ते नादि आईकता मन । होय लिन । हे भूचरी-
मुद्रेचे मोहन । गुरुपुत्रासि ॥ ४ ॥ (म. सं. प.)

टीका- ते नादानुसंधानीं मन । नादलहरींत होय विलीन ।
मनीचिया मनपण । जेथुनी उठे ॥ १ ॥ जेथुनी हे मन उठे । तेथे
नाद जरी अभ्यासे प्रगटे । ते ठायी मन झगटे । नुरोनी पुनः
नुठेची ॥ २ ॥ मन नाही तो इच्छा नाही । मागुती धावेल कोण
काई । ऐसी पाहता नवाई । मोहन हे ॥ ३ ॥ भूचरी मुद्रेचे हे
मोहन । ज्याचे ऐसे आकर्षण । गुरुकृपेचिया संपन्न । गुरुपुत्र ॥ ४ ॥
जयावरी श्रीगुरुकृपा । तयासी हा परमार्थ सोपा । मुद्रा साधन
मार्ग खेपा । चुकवी ऐसा ॥ ५ ॥

(३) अगोचरी मुद्रा

(११) आतां मुद्रा अगोचरी । तिचि दृष्टि पाहावि
अभ्यंतरि । मन धरोनि निराकारि । जिव्हे मौन्य धरावे ॥ १ ॥
(म. सं. प.)

टीका- जे दृष्टी अभ्यंतरी । मिळोनी राहिली निराकारी ।
मौन्येची जिव्हा आवरी । अगोचरी ते ॥ १ ॥ दृष्टिचिये आंतवरी ।
निराकारची निराकारी । आकाशाहोनी सूक्ष्म लहरी । शब्दातीत
॥ २ ॥ ज्याचे आकाशची माध्यम । नादरहित शब्द परम ।
गिजाक्षर अक्षर ब्रह्म । गगनापैल ॥ ३ ॥ जया बोलती अनुहृत ।
चिदाकाशीं ध्वनी धुमत । तंत वितंत उमटत । सहज नाद ॥ ४ ॥
जेथ सहजची मौन्य । चारी वाचा जेथ लीन । मनाचेही उन्मन ।
जावरे जिव्हा ॥ ५ ॥ मनेची जिव्हा आवरली । तेथे भाषाची
रली । चैतन्याची उमटली । बोली जेथ ॥ ६ ॥ तेथे निराकारी ।
दृष्टी रिघाली कुसरी । जीवनाची या सत्तरी । जीवन दृष्टी ॥ ७ ॥

डोळ्याचा मारा जीवनी । तो जीवन गतींची दृष्टी होवूनी ।
मारा करी निशिदिनी । निराकारी ॥ ८ ॥ जिव्हेचा होता ग्रास ।
पहाणे आले पहाणेपणास । पाहता पाहता अनायास । लाभे
अगोचर ॥ ९ ॥ ते मुद्रा अगोचरी । अगोचरा गोचर करी ।
गोचर अगोचर जरी । सहजे तरी ॥ १० ॥

(१२) आपण होउणि अगोचर । लाऊणि नेत्र । मन
करावें स्थिर । हृदयामाजि ॥ २ ॥ (म. सं. प.)

टीका- देह पाहता गोचर । देहातीत वस्तू अगोचर । तेची
आपण होऊनी सत्वर । गोचर विसरे ॥ १ ॥ गोचर विसरे
अगोचर । अगोचर विसरे गोचर । विपरीत ज्ञान तो विसर ।
आठव ज्ञान निश्चयेसी ॥ २ ॥ चैतन्यविस्मृती देहस्मृती ।
देहविस्मृती चैतन्यस्मृती । एक विसराची मूर्ती ।
तो संभ्रम ॥ ३ ॥ संभ्रमे उठे आकार । तोची होय देहा-
कार । सकळ दृश्य परिवार । आत्मविसरू ॥ ४ ॥ यावीण
अन्यथा काही । जगी पाहताच नाही । म्हणोनिया निश्चल ठायी ।
चंचल वरी ॥ ५ ॥ जेथोनी आकुंचन । आणि होय प्रसरण । हरणे
देणे नियमन । कार्य ज्याचे ॥ ६ ॥ हू हरणे द देणे । य तो
नियमन करणे । ते ठायीच मने । स्थिर झाला ॥ ७ ॥ हृदयाची
घडघड । कानी आली प्रचंड । स्थिरत्वेची अखंड । स्थिर्य शोधी
॥ ८ ॥ स्थिर तो आत्मा । आणि अस्थिर तो अनात्मा । नाभा
आणि अनामा जोडी दुवा ॥ ९ ॥ तया उपाधिभूत जीवनी ।
मनाची करोनी मिळणी । स्थिर सदा अंतःकरणी । अगोचर
दृष्टी ॥ १० ॥ अगोचरी लावूनी नेत्रा । जो साधी या अगोचरा ।
तेची अगोचर मुद्रा । जाणिजे पा ॥ ११ ॥

(१३) दृष्टि काहि न पहावें । मन अढळ राखावें ।
उत्तर कवणा न द्यावें । मुद्रा मौन्य ॥ ३ ॥ (म. सं. प.)

टीका- मौन्य मुद्रा मुद्रा मौन्य । यावीण नाही अनन्य ।
अगोचरी झाला अनन्य । तेथ गोचर काय ॥ १ ॥ दृष्टि काही
पाहवेना । का आतची नाही दृश्य धारणा । जे नाहीच आत जीवना ।
तो बाहेर काय ॥ २ ॥ आत असे ते बाह्य दिसे । आत नसे ते
बाहेरी नसे । परी जे बाहेरी असे ते आत न गवसे । ऐसे
वर्म ॥ ३ ॥ आता मनासीच नाही ढळ । तेथे कायसे दृश्य सढळ ।
वृत्तीची ढवळा ढवळ । सरली जेथ ॥ ४ ॥ म्हणोनी मन जाले
अढळ । का आतची सापडले निश्चळ । जीवनाचा कोलाहल ।
मावळला ॥ ५ ॥ आता काय जी उत्तर । जेणे होय निरुत्तर ।
प्रश्नची सरल्या उत्तर । साक्षेपे गेले ॥ ६ ॥ जेथ निःशब्द
प्रमाण । तेथ शब्द अप्रमाण । शब्दासी आले मौन्य । तो मौन्येची
उत्तर ॥ ७ ॥ आत बाहेर बोलणे सरले । तो निःशब्द निश्चळ
आतळे । आकाशासह वितळे । दृश्यजात ॥ ८ ॥

(१४) होतां मुद्रे मोहन । आपणया आपणा लागे ध्यान ।
होउनि जाय विसर्जन । शून्यसा भाव ॥ ४ ॥ (म. सं. प.)

टीका- होता मुद्रेचे मोहन । तिसरे मुद्रेचे पहाणे । आप-
णया आपणे । अवलोकिले ॥ १ ॥ आजवरी जे जे गोळा । केले
त्याचा झाला गोळा । तो पोटी उठला गोळा । हे नकोची जाले
॥ २ ॥ बाजूचे बाजूसी होता । आपणची उरे स्वता । स्वता ते स्वता

जाणता । बाजूचे होय बाजूला ॥ ३ ॥ उपाधीचे निरसन ।
होता आकाशाचे ज्ञान । उपाधिभूत जीवन । आटलिया,
आत्मा ॥ ४ ॥ होता शून्य भावाचे विसर्जन । आपुलेची आपणा
ध्यान । तेची ते आत्मज्ञान । निश्चळेसी ॥ ५ ॥

(१५) मुद्रा अगोचरि । इच्चें स्थान अभ्यंतरि । मन
राखोनि निराकारी । निश्चल निरंतरि असिजे पै ॥ ५ ॥

(म. सं. प.)

टीका- जे का मुद्रा अगोचरी । पसरली आतु बाहेरी ।
मन राखिले निराकारी । निर्विकारू निश्चळी ॥ १ ॥ निराकार
निर्विकार । निश्चळ तो सर्वेश्वर । निश्चळ तो परात्पर । सर्वा
आदी ॥ २ ॥ तेथेची जे असणे । सहजासने सहज साधने । स्वयं-
सिद्ध अनादिपणे । एकत्वेसी ॥ ३ ॥ ऐसी जीवनाची धारणा ।
अगोचरी मुद्रेची खुणा । ऐसिया लक्षणा । जाणितली ॥ ४ ॥

(४) खेचरी मुद्रा

(१६) अथा चवथी मुद्रा खेचरी । तीचे ध्यान अभ्यंतरी ।
भ्रमरगुंफेचिये अंतरी । लावावी दृष्टी ॥ १ ॥ (मु. प्र.)

टीका- मुद्रा चौथी जे खेचरी । ते दृष्टी पहावी अंतरी ।
भ्रमरगुंफेचिया माझारी । दृष्टीचेनी ॥ १ ॥ चिदाकाशी या
जीवन । जेथ संचलन । जोवन लहरीचे विचरण । तेथ जे
पहाणे ॥ २ ॥ जोवन गतीचे डोळे । ऊर्ध्वगामी जें सुवेळे । एक
स्थिर बिंदूवरी निखळे । खिळोनी जाती ॥ ३ ॥ इडा पिंगला

सुषुम्ना उर्ध्वत्वेसी जे गुंफण । भ्रमरगुंफीया गुंतले मन । पहाणिया
वृत्ती ॥ ४ ॥ मनाचे मुकले मनपण । पहाणेची गेले भुलोन ।
संकल्प ना विकल्प कोण । करील तेथे ॥ ५ ॥

(१७) हें उफराटे दृष्टीचें पहाणें । तेथील एक एक
देखणें । ही अनुभवाची खूण । पहावी स्वयें ॥ २ ॥ (मु. प्र.)

टीका- होता अंतर्मुख दृष्टी । ते पहाणेपण गोठी ।
जीवनगती उफराटी । तो पहाणे ऊर्ध्व ॥ १ ॥ तेथ एकचि
देखणे । जे विलसे आत्मपणे । जाले वंदत उणे । प्रत्ययो आला ॥ २ ॥
म्हणोनि हे अनुभवाची खूण । पहाती स्वयेचि आपण । या नांव
आत्मज्ञान । बोलिले संती ॥ ३ ॥

(१८) दृष्टि थारे त्रिकुटि । लंघुनि जाय गोल्हाटि । ब्रह्म
रंध्राचे सेवटि । स्थिर मन ॥ ३ ॥ (म. सं. प.)

टीका- इडा पिंगला सुषुम्ना । यांचा संगम ज्या स्थाना ।
ते त्रिकूट संतजना । मानवले ॥ १ ॥ तीन गुणांचे होय कूट ।
म्हणोनिया ते त्रिकूट । नातरी आहेची मेतकूट । प्रपंचाचे ॥ २ ॥
तीन सरले ते त्रिकूटी आले । नाही तरी संसारी भले । परी तीन
गुणे गेले । वायाची जगी ॥ ३ ॥ थारा धरी जें त्रिकूटी ।
ओलांडून जाय जीवन गोल्हाटी । ब्रह्मरंध्राचे शेवटी । स्थिरमन
॥ ४ ॥ त्रिगुणापैल त्रिकूट । तयावर श्रीहाट । ते श्वेतवर्ण स्पष्ट ।
साधका दिसे ॥ ५ ॥ तयावरी गोल्हाट । शाम वर्ण जें प्रगट ।
शामश्वेत ऐक्यता उत्कट । आकाश ते ॥ ६ ॥ आकाशरूप
जीवन । तें त्रिकूटी आरोहण । तेथुनी जे जीवन । ऊर्ध्वगामी ॥ ७ ॥

तेचि प्रस्फुट गगन । गुणागुणांचे मीलन । श्रीहाट गोलहाट पूर्ण ।
सौरसू दिसे ॥८॥ नील बिंदू औटपीठ । जो शून्याचा शेवट । तेचि
ते निकट । ब्रह्मरंध्र ॥ ९ ॥ जेथुनी हे सहस्त्रार । जे सहस्त्राराची
कळ साचार । तेथची तदाकार । होऊनी ठेला ॥ १० ॥ स्थिर-
दृष्टी मन स्थिर । स्थिरबिंदू दृष्टि स्थिर । ऐसे हे सहस्त्रार । ब्रह्मरंध्र
॥ ११ ॥ जे पहाता अति सूक्ष्म । जीवशिव होती परमात्म ।
जेऊती जीवनाचा संभ्रम । उडोनि गेला ॥ १२ ॥ तेथ मनाची
कायसी गोठी । कल्पनेची जाली आटी । कल्पना सरता उठी ।
मध्यवर्ती जीवनसूत्र ॥ १३ ॥

(१९) तो पां अकारू । भास दिसे रक्तांबरू । जेवि उग-
वता दिनकरू । दिसे लाल गगन ॥ ३ ॥ (म. सं. प.)

टीका- अकार उकार मकारू । मिळोनी तो अकारू
आरक्त वर्ण अरुवारू । त्रिकूटी दिसे ॥ १ ॥ गगनाच्या वरुता
त्रिकूटाचलाचा माथा । श्वेतशाम एक होता । आरक्त दिसे ॥ २ ॥
अकार प्राण, उकार गती । म कार ते नादस्थिती । ऐक्यता
अकार मूर्ती । प्रतीत होये ॥ ३ ॥ शून्या प्रस्फुट गगन । ते
भूताकाश दृश्यमान । शब्दग्रासे त्रिकूटी आरोहण । साधकाचे ॥ ४ ॥
आकाशाचा माथा । तो या त्रिकूटाचा पायथा । अचल चैतन्यगि
वरुता । शुद्धाकाश जीवनेते ॥ ५ ॥

(२०) हे आठवे समाधिचें । पाहाणे ऊर्ध्व पंथिचें । स्थ
विहंगमाचें । गुण तेथिल ॥ ४ ॥ (म. सं. प.)

टीका- यम नियम प्राणायाम । प्रत्याहार ध्यान उत्तम ।
धारणा आसन मुद्रा परम । आठवे अंग समाधी ॥ १ ॥ शुद्धाकाश
जीवनसत्ते । जई जाय ऊर्ध्व पंथे । चत्वार देह निरसुनी आइते ।
पहाणे घडे ॥ २ ॥ उपाधि भूत जीवन । तेथ चित्ताचे केन्द्रीकरण ।
चार देहांचे पृथक्करण । सहज होये ॥ ३ ॥ ते स्थान विहंगमाचे ।
लक्ष्य आकाशमार्गीचे । शुद्धाकाशजीवन साचे । उंचावे येथे ॥ ४ ॥
तीन गुणापैल गुण । जे देवाचे सूत्र पूर्ण । जे नसे प्रारब्धाधीन ।
गुरुकृपे आकळे ॥ ५ ॥ विहंगमावलोकन । आकाशमार्गी गुप्तखून ।
त्रिगुण निरासे आकळे गुण । प्रीतिसाधन सहजे ॥ ६ ॥ हाची
साधनाचा क्रम । ऊर्ध्वगामी गुण उत्तम । अधोगामी जीवन संभ्रम ।
दुरावला ॥ ७ ॥ गुणेची सगुण निर्गुण । प्रचीत रूपाची निर्वाण ।
नाही कशाचीच वाण । संसरण शांती ये ॥ ८ ॥ जे संसरणाची
शांती । तेची परिपूर्ण विश्रांती । संतजनांची प्रचीती । जाणती
संत ॥ ९ ॥ सोळावाराचिया मिळणी । साध्य साधन करणी ।
अंतःकरणी चक्रपाणी । चक्रोचक्री विराजे ॥ १० ॥ हे समाधान
समाधी । नुरलिया आधिव्याधी । सुटली जे उपाधी । सूत्रगुणे
॥ ११ ॥ गुणाकार सूत्राचा । तो भागाकार देहाचा । जमाखर्च
पापपुण्याचा । मुक्त संपदा जोडली ॥ १२ ॥ जीवन जे अधोगामी ।
अंतर्मुख ते स्थिर संगमी । भ्रुकुटी - होनि ऊर्ध्वगामी । समाधी
ये ॥ १३ ॥

(२१) हा खेचरि मुद्रेचा संवादु । जो हा जाणे बोधु ।
तुटे भवबंधु । क्षण येका ॥ ५ ॥ (म. सं. प.)

टीका- शब्दग्रासे पहाणे जरी । पहाता पहाता लागे खेचरी ।
नवल आत्मयाची कुसरी । सहज ते ॥ १ ॥ हा शब्देवीण संवादु ।

दुजेवीण अनुवाद । त्रिपुटीवीण बोधू । स्वयंसिद्ध ॥ २ ॥ यया नाम बोधस्थिती । द्वैताची सरली गुंती । प्रचीती ये निगुती । स्वयरुपाची ॥ ३ ॥ स्वयरुप स्वयंसिद्ध । जेथ उदेला आत्मबोध । येथीचा परिसता संवाद । बंध कंचा ॥ ४ ॥ ख माजी जे उठे । तेथ जे मुद्रा प्रगटे । तेथ दृष्टी रविशशी नेहटे । तं जहाली खेचरी ॥ ५ ॥ तेथ सहजे संवाद । मौन्येची होय विशदू । अंधत्वे साक्षात्कार अगाधू । बहिरिया ठसे अंतरी ॥ ६ ॥ जो हा तोहा जाणे बोधू । तयालागी परमानंदू । आसक्तीचा बंधू । नुरेची जया ॥ ७ ॥ जडाशी सुटोनी चैतन्याचा । मार्ग धरिला नित्याचा । अभ्यासेची अनित्याचा । ठाव पुसिला ॥ ८ ॥

(५) अलक्ष्य मुद्रा

(२२) आतां मुद्रा अलेखि । तेथिल लेखा कवण लेखी । वेदाहि नेणवे साक्षि । श्रुती नेति नेति म्हणति ॥ १ ॥ (म. सं. प)

टीका- वेद परमात्मयाचे निश्वास । तयाही जेथ नाही प्रवेश । म्हणोनी ज्यानी दिली साक्ष । नेणोनी नेती म्हणोनी ॥ १ ॥ ऐसे जे अलक्ष्य । तेची जाले जेथ लक्ष्य । ते अलक्ष्य मुद्रा प्रत्यक्ष । चारी पैल पाचवी ॥ २ ॥ जं लक्षी होय अलक्ष्य । तं अलक्ष्यची होय लक्ष । ऐसिया बोलण्याचा पक्ष । स्वीकारिला ॥ ३ ॥ सर्व पक्षांचा जेथे पक्ष । तोची साधकाचा पक्ष । तेथ जो जाला दक्ष । त्यासी कळे ॥ ४ ॥ तया आलेखाचा लेख । कोण करी काढोनी आलेख । आलेख काढतयाचा लेख । ज्याने केला ॥ ५ ॥ तया अलक्ष्यासी लेखी । कोण ऐसा आहे शेखी । नवल पाहता विशेखी । सर्वा शेखी अलक्ष्य ॥ ६ ॥ म्हणोनी ते अलक्ष्य । साक्षी चैतन्य दे साक्ष ।

अलं अक्ष अलक्ष । बिबले पाहिजे ॥ ७ ॥ अगदी आहे अक्षी अक्ष । तया काय दृष्टीचा निकस । दृष्टीलागी पहाण्याचा कस । जयाचेनी ॥ ८ ॥ डोळघात जे चकाकी । लकलकोनी लकाकी । दृष्टीचिया शेखी । आपणपे ॥ ९ ॥ जो सदाचा द्रष्टा । दृश्य नव्हेची सुभटा । तया होवोनी उफराटा । पाहील जो ॥ १० ॥ तो तेथची बुडाला । दृश्यातोनी निघाला । वृत्तीने सदा मोकळा । मुक्त छंदे ॥ ११ ॥ जो तेथेची निमाला । तो सांगावया नाही आला । हाची आलेख केला । अलक्ष्य मुद्रे ॥ १२ ॥ म्हणोनी मुद्रा अलक्ष्य । परमात्मा दावी प्रत्यक्ष । जे का असे निरपेक्ष । सापेक्ष नव्हे ॥ १३ ॥

(२३) खुंटलें वाचेचें बोलणें । राहिलें नेत्राचें पाहाणें । हें ज्याचे तोचि जाणें । यरा टकमक ॥ २ ॥ (म. सं. प.)

टीका- हाता तोंडाची पडता गाठी । मुखावाटे शब्द नुठी । जीवाशिवा होता भेटी । अनुभव जाला ॥ १ ॥ जेथे अनुभव प्रमाण । तेथ नाही शब्दप्रमाण । निःशब्दाचा अर्थ कोण । शब्दीकरी ॥ २ ॥ चैतन्याचे जे स्फुरण । तेथ शब्द राहिला गिळोन । नाद उठे रात्रंदिन । परी तो शब्द नव्हे ॥ ३ ॥ शब्द जं संघाती आला । तो तेथे नाद उठला । परी जो संघानेवीण निनादला । शब्देवीण ॥ ४ ॥ जेथ सरले आकाश । म्हणोनी ते भकाश । ध्वनीरूप प्रकाश । जीवनी पसरे ॥ ५ ॥ तेची ते होऊन । ज्यानी साधले संघान । राहिले अनुसंधान । छंदाचेनि ॥ ६ ॥ जेथ आकाशची नाही । तेथ बोलणे कें होई । बोलणे सरता कमाई । पहाणे कैचे ॥ ७ ॥ आकाशावीण पहाणे । हे तो नये अनुमाने । परी

त्रिपुटीविणे । पहाणे जे ॥ ८ ॥ सूर्य प्रकाशे सूर्या पहाणे । तैसे
आत्मत्वे पाही आत्मखुणे । हेची उमगोनी घेणे । पहाणेवीण ॥ ९ ॥
ज्याचे तोची हे जाणे । येरा होय लाजिरवाणे । परमार्थ नोहे
गवाळेपणे । साधकावीण टकमक ॥ १० ॥ साधन साधिती
साधक । येरा उरली टकमक । शब्दांचिये धकधक । उगाची
चाले ॥ ११ ॥

(२४) जे लक्ष अपरंपार । तेचि अलक्ष मुद्रेचें घर ।
हे जो जाणे त्याचि चुके यरझार । यातायाति ॥ ३ ॥ (म. सं. प.)

टीका- अगाध स्वरूप अलक्ष्य । अनंतत्व प्रत्यक्ष । हे ओळखोनी
दक्ष । अलक्षी आला ॥ १ ॥ हरीवीण येरझार । तया सारी
येरझार । लक्षालक्षी अलक्ष सार । शोधिता नुरे ॥ २ ॥ आकाशावरी
संघात । ऐसा व्यवहार समस्त । पर्यवसान लटिके होत । म्हणोनी
लटिके ॥ ३ ॥ कळता हे लटिके । मग तेथे कोण टिके । कर्मकांड
अशेखे । सरले ज्याचे ॥ ४ ॥ पापपुण्य गेले निगुती । तया कमी
नाही गुंती । सहजेची यातायाती । सरली त्याची ॥ ५ ॥ मग
कैचे जन्ममरण । जेथ अलक्ष्याचे अनुसंधान । चैतन्य योगे चैतन्य
कार्यवाही ॥ ६ ॥ तेची जेथ कार्यवाही । परी न पडे कालाचे
प्रवाही । दिक्काल आकाशपाही । नुरेची जेथ ॥ ७ ॥ चैतन्याने
चैतन्याशी । चैतन्य होय समरसी । विषमता गेली आपैसी
जंजाळ सरले ॥ ८ ॥

(२५) अलक्ष लक्षण ना रूपरेखा । शांभवी मुद्रेचें लक्षण
देखा । अंतरीं बाह्य दृष्टीचा आवाका । निमिष्या निमिष्य
वर्जित ॥ ४ ॥ (मु. प्र.)

टीका- आदिनाथे गौरीसी बरवी । जे मुद्रा सांगितली
आधवी । तयासी बोलती शांभवी । किंवा षण्मुखी ॥ १ ॥ गौरीने
केली विनंती । की तात्काळ यावी प्रचिति । न करता यातायाती ।
तपश्चर्या ॥ २ ॥ तो बोलिले शंकर । कानी बोटे घालूनी पहा
तर । नाद होती अपार । क्षण न लागता ॥ ३ ॥ बोटे ठेविता दृष्टी ।
तो तेथ प्रकाश उठी । नाद प्रकाशरूप दिठी । बोटे लावता
भूमधी ॥ ४ ॥ ऐसी जाली षण्मुखी । आत्मप्रचिति विशेखी ।
विश्वासेचि होय सुखी । विश्वासापुरती ॥ ५ ॥ परी हे नये शेखी ।
अभ्यासे सहजेचि लक्षीं । ऐसी शांभवी निरीक्षी । आत्मचक्षूचेनि
॥ ६ ॥ 'सहज षण्मुखी' ते 'शांभवी' । 'अलक्ष्य' 'उन्मनी
आधवी । स्वरूप मुद्रा एकचो बरवी । दिसे पहाता ॥ ७ ॥ एक
मुद्रेचा होता अभ्यास । जरी साक्षात्कार विशेष । तरी पांच
मुद्रांचा हव्यास । कशासाठीं ॥ ८ ॥ एक साधिता सर्व साधिती ।
हेचि असे गौप्य स्थिती । तेणे प्रकर्षे अनुभूती । चैतन्याची ॥ ९ ॥
ऐसी मुद्रेचिया गोठी । बंद होवोनी बाह्य दृष्टी । अंतर्मुख स्थिर
दिठी । ऊर्ध्वगामी ॥ १० ॥ मागुती होय अलक्ष । जेथ हरी दिसे
प्रत्यक्ष । जरी अभ्यासी दक्ष । साधक तो ॥ ११ ॥ जेतुली मुद्रा
साधी । तेतुली कमी होय उपाधी । दर्शनाची संधी । अधिकाधिक
॥ १२ ॥ दृश्य उपाधिचे बलय । अभ्यासे जें कमी होय । तितुका
वाढे प्रत्यय । आत्मयाचा ॥ १३ ॥ जें अनुभव येई सतत । तरीच
पुरा परमार्थ । म्हणोनि हा भावार्थ । घेतला पाहिजे ॥ १४ ॥
म्हणोनि अनुक्रमे अभ्यास । सांगती श्रीज्ञानेश । अलक्ष्य दृष्टी
अलक्ष्य । प्रत्यय पूर्ण ॥ १५ ॥

(२६) ऐसे पांचवे मुद्रेचें कथन । हे जानति संतसज्जन ।
अनिर्वाच्य ज्ञान । न बोले ज्ञानदेव ॥ ५ ॥ (मं. स. प.)

(चाचरि श्वेत । भूचरि नील । अगोचरि पीत । खेचरि लाल । अलेखा रूप न लेखा ॥)

टीका-हे पांचवे मुद्रेचे लक्षण । जाणती साधू संत सज्जन । हे तो अनुभवाचे ज्ञान । अनिर्वाच्य म्हणोनी ॥ १ ॥ अनुभव तो बोलता नये । ऐसिये अनुभवाची सोये । म्हणोनीच विज्ञान हे । शाब्दिकी नये ॥ २ ॥ चारी वाचा निरसून । जेथोनी वाचेचे स्फुरण । तेची आकळिले ठिकाण । अधिष्ठानाचे ॥ ३ ॥ तेथे पडले मुद्राबंधन । आस नुरे ते घातले आसन । निरोधून प्राणा-पान । ऊर्ध्व जाले ॥ ४ ॥ तो ऐसी लाधली स्थिती । वाचाची पडली गुंती । तेथ शब्दाचिये किवदन्ती । हे कारणची अबोल ॥ ५ ॥ अबोल ते बोलावे कैसे । जे बोलता ये ते बोलले असे । अनुभवाचेनी सौरसे । विरले शब्द ॥ ६ ॥ यापरी मौन्यची लाधले । इया स्वानुभवाचेनी मेळे । ज्ञानदेव न बोले । म्हणितले हे ॥ ७ ॥ एतुलेची म्हणितले । परी विज्ञान उकलोनी ठेले । मुद्रासाधन विस्तारिले । श्रीज्ञानराजे ॥ ८ ॥ चाचरीश्वेत भूचरी नील । अगोचर पीत खेचरीलाल । अलेखारूप न लेखा निश्चळ । श्रीज्ञानदेवी ॥ ९ ॥ हे मुद्रा लक्षण । संतजनांचे विज्ञान । परिसोनी निवती सज्जन । बोलिले निवृत्तिदास ज्ञानदेव ॥ १० ॥ मौन हिडिदु मुद्रोवल्लिदु । ज्ञानज्योती वळगनलिदु । श्रीगुरुलिंग-जंगमांचा बोधू । ऐसाचि असे ॥ ११ ॥ नाममुद्रा स्वये देत । ठेवुनि माथा वरदहस्त । ऐसेच सांगती समर्थ । श्रीहनुमंत ॥ १२ ॥ गोविंद गुरुंचा अंकित । रामनाम मुद्रांकित । माझे पितृदेव गोविंद सांगत । अनुभव आपला ॥ १३ ॥ हेची लाधली मुद्रा-दृष्टी । म्हणोनी ते आरक्त दृष्टी । श्रीगुरुलिंगांचे नयन पुटी ।

ऐसे तेज ॥ १४ ॥ हीच अवस्था श्री भाऊसाहेबांची । तैसीच ते । आमुचे वडिलांची । आरक्त वर्ण लोचनांची । साक्ष असे ॥ १५ ॥ ऐसा हा मुद्रासाधनमार्ग । जो का असे सहज योग । श्रीज्ञानदेव तेहत्तिशी ग्रंथ चांग । वर्म हेची ॥ १६ ॥ श्रीज्ञानेश्वरीचा सहावा अध्याय । अभ्यासका कठीण होय । जाणोनी हे केली सोय । मुद्राक्रमाची ॥ १७ ॥ मुद्रांकित मुद्राक्रम । साधनाचाची उपक्रमा जो जाणोनी साधी नेम । तया सुफळ ॥ १८ ॥ कोणी म्हणती हे शंकास्पद । हेची वाटे आश्चर्यास्पद । जीवासी हे ज्ञान सुखद । म्हणोनिया ॥ १९ ॥ उगाची करोनी प्रश्नचिन्ह । आपु-लेची यात अकल्याण । वंद्य ग्रंथ ज्ञानेशांचा म्हणून । शिरी धरूं ॥ २० ॥ सूर्य हा तो प्रकाशमान । येथ शंका घेईल कोण । तैसे ज्ञानेशावाचून । सांगे कोण हे सांगेल ॥ २१ ॥ ऐसे हे मुद्रादर्शन । ज्ञानेश्वर सुप्रसन्न । आपणचि आले धावून । विचारे कळे ॥ २२ ॥ ऐसा कृपाळू कोण । जो सांगेल सुलभ साधन । मुमुक्षू ते ज्ञाननिधान । कृपेची दिले ॥ २३ ॥ हे तो शब्दची बोलती । माऊलीची हे कृती । धरली आम्ही चित्ती । विश्वासाने ॥ २४ ॥ मनाची जाणोनी तळमळ । ज्ञानराजे खाजे दिले रसाळ । ज्यांचे हे वचन प्रेमळ । सुखदची ॥ २५ ॥ केशवाचिया बोली । सहज सेवा घडो आली । चित्तवृत्ती आकळिली । मुद्राक्रमाने ॥ २६ ॥ ज्ञानेशभक्तवर श्रीगोविंद । एकनिष्ठ जे सन्निध । हनुमत्कृपे आस्वाद । परिपूर्ण ज्या परमार्थी ॥ २७ ॥ या सेवेने आनंद । ऐसे मम पिताजी गोविंद । त्यांचे वंदून पदारविंद । स्मरू गोविंद गोविंद गोविंद ॥ २८ ॥ ज्ञानेशकृपे घडली सेवा । ती अर्पिली ज्ञानदेवा । भाद्रपद अमावास्या दिन

वरवा । शके १८८९ ॥ २९ ॥ ऐसे हे मुद्रासाधन । श्रीज्ञानार्ई-
कृपेची खूण । दासरामी समाधान । समर्पिता ॥ ३० ॥ देहावरी
नाही लक्ष । तेची ते अलक्ष्य । संताचे आयुष्यची साक्ष । यासी
असे ॥ ३१ ॥ श्रीज्ञानेश्वरांचा मुद्राक्रम । त्यावर साधनमुद्रा
उपक्रम । श्रीज्ञानेश प्रसाद मनोरम । गोविंद सुतासी ॥ ३२ ॥

श्रीदासरामकृत साधनमुद्राटीकेसह

श्री ज्ञानदेव-मुद्राप्रकाश

संपूर्ण

॥ श्रीज्ञानेश्वरी सार ॥

आता वाच्य वाचका । अभेदू लाहे नेटका । नाम रूपे टका ।
तूते जाला ॥ १ ॥ मूळ ओवी

टीप- मूळ श्रीज्ञानेश्वरीचे प्रतीत उपलब्ध नसलेली पण
श्रीगुलाबरावमहाराज यांनी श्रीज्ञानेश्वरीतील म्हणून सांगितलेली
पहिल्या अध्यायातील तिसरी ओवी.

टीका- श्रीभावार्थ दीपिका श्रीज्ञानदेवी । श्रीज्ञानेश्वरी
ज्ञानार्णवी । श्रीगुलाबराय संपादित ओवी । शिरी धरू ॥ १ ॥
वाचे निगडीत जे वाच्य । त्याचे वाचक जे अनिर्वाच्य । निकट
इये दोही साच । अभेदत्वे ॥ २ ॥ उपाधी माझारी । वाचा
दिसती चत्वारि । परा पश्यंती मध्यमा वैखरी । अनुक्रम ॥ ३ ॥
परे ठायी स्फुरण । पश्यंती पहाणे भासमान । मध्यमा हे माध्यम-
पण । जीवनाचे ॥ ४ ॥ तेथुनी जे शब्दा आले । वैखरी नाम ते

शोभले । शब्दातोनि उमटले । शब्दरूप ॥ ५ ॥ आदी अंती शब्द ।
माजी व्यवहाराचा भेद । परी तेथ जे अभेद । निःशब्दते ॥ ६ ॥
निःशब्द ते आले शब्दी । अस्ती भाती प्रियोपाधी । जोडिली
कैसी संधी । प्रत्ययाची ॥ ७ ॥ दृश्य द्रष्टा दर्शन त्रिपुटी ।
तेथचि हा व्यवहार उठी । परी ते ग्रासिता दिठी । निःशब्द
मौन्य ॥ ८ ॥ नामरूपात्मक जगत । नामरूपे विलसत । परी
विलास जाणता येथ । तत्वानुभवी ॥ ९ ॥ नामरूप जें एक
होत । जये ठायी एक प्रचीत । सरोनि गेले द्वैत । अद्वैतरूपी ॥ १० ॥
नामरूपे लाधली टक । परी त्याची होता ओळख । भ्रममूल
अनोळख । निर्भ्रम होय ॥ ११ ॥ नामरूपीया जे टक । तेथ
चैतन्याचिये चमक । जया साधली नेत्री अटक । निरुपाधी ॥ १२ ॥
त्यासी हे अनुभूती । जीवनी मुद्रेचि ब्राह्मीस्थिती । निरुपाधी
जीवन प्रचीती । उपाधीमाजी ॥ १३ ॥ निरुपाधी कारणे उपाधी
म्हणता होये निरुपाधी । नातरी उपाधी । सुटे कायी ॥ १४ ॥
जीवन जे उपाधीभूत । तेथ चैतन्य सर्वगत । जीवनाचे उदयास्त ।
जेथ होती ॥ १५ ॥ येथ विश्वाचे कोडे सुटले । क्षराक्षराचे ज्ञान
येतुले । संशयग्रंथी भेदन जाले । निर्मोह सहजे ॥ १६ ॥ श्रीगुलाब-
राव भक्तवर । जे ज्ञानेश ध्याने श्रीज्ञानेश्वर । जयांचे परम
उपकार । विश्वावरी ॥ १७ ॥ श्रीज्ञानेश्वरीचे प्रतीत । जी ओवी
राहिलीसे गुप्त । ते जाणोनि भक्तांचे आर्त । प्रगट केली महा-
राजे ॥ १८ ॥ श्रीज्ञानेश्वरांची सार ओवी । ते ज्ञानेश्वरीहृदय
प्रभावी । ज्ञानेशकृपे जाली ठावी । का जया जीवी ज्ञानेश ॥ १९ ॥
तुका म्हणे जीवी शीव । जेथिचा हा अनुभव । श्रीगुरुलिंग स्वय-
मेव । झळके सदा ॥ २० ॥ श्रीज्ञानेश्वरी सार बोध । माऊलीचे

(२२)

कृपे विशद । जीवनाचा जो साद । तो हा घुमे जीवनी ॥ २१ ॥
एकची ओवी । परो चित्त चैतन्यीं गोवी । दासराम हृदयी ठेवी ।
गोविंदसुत हनुमंत कृपे ॥ २२ ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरीसार संपूर्ण ॥

***

आरती श्रीज्ञानेश्वरांची

आरती ज्ञानराजा । महाकैवल्य तेजा ।
सेविली साधुसंत । मनु वेधिला माझा ॥ १ ॥
लोपले ज्ञान जगी । हित नेणती कोणी ।
अवतार पांडुरंग । नाम ठेविले ज्ञानी ॥ २ ॥
प्रगट गुह्य बोले । विश्व ब्रम्हाचि ठेले ।
रामाहो जनादंनी । पायी ठकाचि ठेले ॥ ३ ॥

आरती श्रीज्ञानेश्वरीची

आरती ज्ञानदेवी । ज्ञानेश्वरी गुज दावी ।
भावार्थ दीपिका तू । ज्ञानेश्वर कृपे ठायी ॥ १ ॥
अक्षरे चैतन्याची । गीता गीत अनुवाद ।
अर्जूनाचे कर्णपुटी । तत्व निनादे गोविंद ॥ २ ॥
हृदया हृदय एक झाले । ज्ञानराजे ऐक्य केले ।
संतांची अनुभव गोठी दासराम पायी लोळे ॥ ३ ॥

आरती श्रीमामांची

आरती गोविंदा । नित्य कीर्तना नंदा ।
सच्चिदानंदकंदा । गुरुलिंग साधुबोधा ॥ १ ॥
हनुमंत सद्गुरु आज्ञे । केले अखंड कीर्तन ।
सर्वस्व वेचियेले । सर्मापले पंचप्राण ॥ २ ॥
ब्रह्मचैतन्यादि संत । भाऊराव समर्थ ।
रामचंद्र नारायण । नाम बोधी हे कथित ॥ ३ ॥
श्रीरामजयरामजयजयराम । तेरा अक्षरे परम ।
संदेश निर्वाणीचा । पायी लोळे दासराम ॥ ४ ॥

शुद्धिपत्र.

पान नं.	ओळ क्र.	अशुद्ध	शुद्ध
१	१३	करण	करणे
२	७	समावले	सामावले
३	५	अंतराळी	अंतराळी
४	३	प्रचिता	प्रचिती
६	४	परुडावा	पकडावा
६	९	ध्वनिरुप घुमो	ध्वनिरुप । घुमो
६	१०	चैतन्यचि	चैतन्येचि
७	६	ऐसे	ऐसे
८	३	लाभ	लाभे
१०	९	निशब्द	निःशब्द
१०	१२	मुद्रची	मुद्रेची
१०	१६	भ्रमर गुफचिया	भ्रमरगुफचिया
११	११	लंघनि	लंघुनि
१५	२१	अनसंधान	अनुसंधान
१६	२०	निमिष्या निमिष्य	निमिष्यानिमिष्य
१७	७	भूमध्या	भ्रूमध्या
१८	१५	मद्रासाघन	मुद्रासाघन
२२	१०	ब्रह्माचि	ब्रम्हाचि
२२	११	ठकाचि	ठकचि
२२	१८	सतांची	संतांची
२२	२०	नित्य	नित्य
२२	२०	कीर्तना नंदा	कीर्तनानंदा